

Fata libelli

A nyolcvanéves
BORSA GEDEON

köszöntésére írták
barátai és tanítványai

Budapest 2003
Országos Széchényi Könyvtár

MONOK ISTVÁN

A 16. századi erdélyi nyomdászok szöveggyománnyozó tevékenysége

könyvnyomtatás feltalálása ígéret volt. Annak ígérete – legalábbis sokak szemében –, hogy az antik auktorok, a Biblia, az egyházatyák, a zsinatok, illetve a kortárs humanisták szövegeinek a következő generációk számára való áthagyományozásában egyrészt a szövegromlás folyamata korlátozódik, másrészt az új médium segítségével több emberhez eljuthatnak ezek a szövegek. A feltalálást követő évszázadban élt humanisták számára éppúgy elméleti kérdés volt annak értékelése, hogy a könyvnyomtatás ezt a küldetését beváltotta-e, mint ahogy az maradt napjaink kutatói számára is, akik a korai újkor művelődéstörténetének kutatásakor a legtagabb értelemben vett könyvtörténettel foglalkoznak. Ez utóbbi tudomány területéhez értve a korszak kommunikációs technológiáinak kutatását is.¹

Számos nyomdász, humanista könyvkiadó tevékenységét vizsgálták már abból a szempontból, hogy milyen forrásokat használt az egyes auktorok szövegkiadásának előkészítésekor, milyen filológiai elvek alapján választott a szövegvariánsok közül, milyen munkatársakkal vette körül magát, milyen közönséget célzott meg a könyvek terjesztésekor, illetve azt, hogy hogyan alakította annak az olvasórétagnak az ízlését, amelyik ezeket a könyveket használta.² A munkálatok többsége azonban – minden alaposságuk ellenére is – esettanulmány. A kéziratos szövegek európai forgalmáról csak kevés információnk van, nem áll rendelkezésre pontos statisztikai elemzés arról, hogy a 15–16. században mikor, milyen szövegek jelentek meg. Az a kérdés pedig, hogy az egyes kiadások melyik másikat vették alapul, milyen újabb kéziratos variánst vontak be a kiadás előkészítésének folyamatába, csak elvétve van ismeretünk.

Napjaink modern retrospektív nemzeti bibliográfiái, ezek együttes használata felcsillantja a reményt arra, hogy a kiadások statisztikai pontosabbak lesznek.³ Az ősnymtatványok után a 16. századi könyvtermés teljes számbavétele is reális közelségbe került, és az 1850 előtt

kiadott könyvek közös nyilvántartása⁴ mellett elkezdődött egy európai kézirat adatbázis építése is.

Kezdeténél tart az a vállalkozás, amelynek keretében azoknak a humanistáknak a szövegáthagyományozási munkája kerül a középpontba, akik 1600 előtt születtek, és valamilyen 1500 előtt keletkezett szöveget kiadtak, vagy fordítottak.⁵ E kutatási program során rögzítésre kerülnek azok az előszavak, kéziratos szövegek (levelek, feljegyzések), amelyek az egyes tovább hagyományozott szövegek történetére vonatkoznak. A kora újkorral foglalkozók előtt természetesen mindig is tudott volt, hogy az egyes szövegkiadások előszavai milyen sokrétű források (szövegtörténet, kiadástörténet, mecenatúra stb.), de a mostani próbálkozás olyan nagy tömegű előszó elolvasására és egyetlen sorozatban való kiadására vállalkozik, hogy már az első megjelent kötetek is több ponton új eredményt hoztak.⁶ Kiderült, hogy nem elégséges egy-egy nyelvterület, vagy egy-egy városban kiadott könyv néhány (vagy akár számos) előszavát együtt elolvasni, a korabeli *res publica litteraria* kapcsolati rendszere a mainál előbb volt, és a teljes Európára kiterjedt. A szélesebb körű számbavétel után formálható meg az együttműködő tudósok köreinek képe.

Az európai könyvkereskedelem rendszerének kutatása előre haladt, és az egyes országok olvasmánytörténeti kutatása terén is számos publikáció jelent meg. Igaz, ez utóbbi területen átfogó kép csak nagyon ritka esetben alakult ki, többnyire inkább egy-egy helység, egy-egy szakmai réteg erudíciójának jellemzése történt meg.

A magyarországi kutatások több szempontból is különleges helyzetben vannak. Az ország történetének szerencsétlenségei lehetővé teszik számunkra, hogy az említett kutatási területeken a teljes országra kiterjedő vizsgálatokat folytathassunk. A mohácsi csatát követő évszázadban a középkori könyvanyag elpusztult, a *Kéziratok a Kárpát-medencében* adatbank építőinek sajnos nem sok dolguk akad az 1600 előtti kéziratokkal, mert nagyon kevés maradt ránk. A 15–17. században Magyarországon megjelent könyvek számbavétele megtörtént, sok újabbal már nem számolhatunk. Tudjuk, mit adtak ki Erdélyben, és a két legjelentősebb 16. századi humanista nyomdász (Johann Honter, Valentin Wagner) tevékenységéről újabb modern összefoglalások is rendelkezésre állnak.⁷ A 16. század magyarországi és erdélyi kiadványairól⁸ és olvasmányairól⁹ átfogó képünk van, a levéltári forrásokat feltártuk, a korabeli könyvek kéziratos bejegyzéseinek vizsgálata

folyamatosan halad – a kiadott könyvek elterjedtségéről tehát megbízható adatokra támaszkodhatunk.

Csatlakoztunk ahhoz az említett európai kutatási programhoz is, amely a szövegek áthagyományozásának folyamatát kutatja elsősorban a megjelent kiadások előszavai alapján. Kézbe vettük valamennyi Erdélyben kiadott könyv előszavát, és a továbbiakban ezekből kiindulva jellemeznénk az itteni nyomdászok hagyomány átörökítő szerepét. Nem feledkezünk el arról sem, hogy ezek a nyomdászok nem lettek volna – magyarországi méretekben – ennyire sikeresek, ha nem lett volna egy akadémita (egyetemet végzett) réteg, amelynek tagjai segítettek kihasználni a munkát támogató nemesek és polgárok nyújtotta lehetőségeket.

Tanulmányunk keretét két előszót szántunk. Az egyiket Pesti Gáspár írta a brassói gimnázium diákjainak a Johann Honter által kiadott Desiderus Erasmus *Adagia*-kötetben (Brassó, 1541),¹⁰ a másik Baranyai Decsi János tollából származik, és a marosvásárhelyi humanista (ti. Baranyai Decsi volt vásárhelyi) Sallustius-fordításának (Szeben, 1596)¹¹ előszavaként jelent meg.

Pesti Gáspár előszavában felsorolja azokat a görög és latin szerzőket, amelyeket Johann Honter 1541-ig kiadott, jellemzi azt a programot, kiadói politikát, amelyet a brassói nyomdász (ti. Honter) megvalósított. A 16. század eleji magyarországi humanista generáció elvárásait és reményeit, továbbá ars poeticáját fogalmazta itt meg Pesti Gáspár. Baranyai Decsi János azokat a görög s latin szerzőket sorolja fel, amelyeket szerinte fontos lenne magyarra fordítani. A magyarországi késő-humanista generáció munkaprogramja ez, és nem rajtuk múlt, hogy csak később, és részben valósulhatott meg. Fontos azonnal kiemelni, hogy ez a két előszó nem érinti a reformáció kérdését. Tanulmányunk szempontjából – szövegahagyományozás – pedig a humanista kiadások mellett ugyanakkora súllyal szerepel a protestáns iskolai reform, illetve a Biblia, vagy az egyházatyák műveinek anyanyelven való megjelenítése. Ez a két cél – a humanistáé és a reformátoré – a kiemelkedő erdélyi nyomdászok munkáiban tudatos program keretében valósult meg, ők maguk is magukénak vallották mindkét értékrendet. Generációnként, működési helytől függően, az üzleti érdekektől befolyásoltan más-más hangsúllyal, de az említett kettősség tudatos vállalása mindegyiküknél jelen van. A tudós humanista, és a gyülekezetéért felelősséget érző reformátor hangja együttesen szól Valentin Wag-

nernek Johann Benkner brassói bíró fiához írt előszavából, amelyet a Seneca szövegeiből összeállított kötete elején közölt (Brassó, 1555).¹² Gyönyörködve olvasta Senecát, és ez arra indította, hogy „oculis et animo” röviden áttekintse az egész életművet. Így „piis rationibus motus” elhatározta a kötet kiadását, „ita hoc studium meum genuino dente rodent” – mondja Wagner. „Clamabunt alienum me a mea vocatione facere, qui pastor et inspector dominici gregis, ab Ethicorum scriptis non abstineam. ... Meum officium qua possum felicitate, certe optima fide et bona conscientia facio.”

Ilyen értelemben Pesti Gáspár személye is – a brassói officina melletti tevékenységével – szimbolikusnak mondható. A magyarországi erasmista generáció legtöbb tagját – így Pesti Gábort is – igyekezett beiktatni néhány egyházi történetíró saját felekezete nagyjai sorába.¹³ A bibliai könyvek fordítójaként valóban segítették a protestáns reformáció eszméinek terjedését, még akkor is, ha maguk nem feltétlenül hagyták el a katolikus hitet. Komjáthi Benedek és Sylvester János mellett Pesti is több olyan kijelentést tett (nyomtatásban), ami alapján joggal állíthatjuk szimpátiáját az új tanok irányában. A brassói gimnáziumról, mint a királya nélkül maradt – Zapolyai János halála után közvetlenül írta az előszót –, sok sebből vérző Magyarország díszéről ír, ahol a humanista studiumok nagyon magas szinten műveltetnek. A tenni akarók – tanárok, papok, nyomdászok – kényszerhelyzetben vannak, mert nincsenek könyvek az országban, nagy szükség van a kompilációkra, a szövegválogatásokra, az egyes szerzők műveinek iskolai kiadására. „Nam cum eruditio sine praesidiis librorum nulli facile contingat, locaque illa quae nobis librorum copiam facere consueverunt, ita a nobis dissita essent, ut aut raro admodum libri ad nos perferrentur, aut etiam allatorum, propter inopiam rei familiaris multis emendi potestas deesset, assiduitate diligentiaque eiusdem effectum est, ut Typographiam vobis utilissimam, et apud nos antea non visam, suis sumptibus fieri curaret...”

Johann Honter kiadói politikájának alakításakor kétség kívül figyelembe vette ezt a szempontot. Nem akart a nagy nyugat-európai kiadói központokkal konkurrálni egy-egy szövegkiadás elkészítésekor, de sok olyat kiadott, amelyik az oktatásban kiválóan használható. Didaktikusságuk miatt, vagy azért, mert az erkölcsi nevelésben látta értelmüket. 28 szerzőtől adott ki szövegeket, nem számítva a sok szerző munkáiból rövid részeket tartalmazó iskolai kompilációkat. A *Pseudo-*

Nilus-kiadás (Brassó, 1540)¹⁴ természetesen kivétel, hiszen ez olyan volt, amelyet a humanista Európa nem ismert. Egy moldvai kolostorból megmentett kézirat szolgált az editio princeps alapjául. Ennek a szöveg-mentésnek a jelentőségével Honter is, és az őt dicsérő Pesti Gáspár is tisztában volt („Sententias catholicas Nili Monachi Graeci antea nunquam impressas, ex vetusto quodam exemplari nobis quasi denuo peperit...”)

Valentin Wagner is lényegében hasonló megfontolásokból követte a Honter által kijelölt utat. Színvonalas iskolai kiadások elkészítése olyan szerzőket választva, amelyek közérthetőek, illetve az erkölcsi neveléshez, a Biblia ismeretéhez közvetlen hozzájárulnak. Jó példa ez utóbbira az a választás, ahogy Honter, Petrus de Rosenheim verses *Újtestamentumát* kiadta (Brassó, 1541).¹⁵

Hogyan magyarázható azonban a görög szerzők nagy száma, illetve az, hogy viszonylag sok görög szöveget adtak ki mindketten. Az iskolai görög nyelv tanítás nem magyarázat erre, inkább talán következmény. Honter, de még inkább Wagner pontosan tisztában volt olyan értelmű kivételezett helyzetükkel, hogy a török birodalom egyes területeivel ők, és a brassói kereskedők könnyebben tartottak kapcsolatot, mint nyugat-európai humanista barátaik. A szövegek mentése, de még inkább a keresztény hit eredeti görög forrásai érdekelték őket. Andreas Müller meggyőzően ír arról a Wagner-féle görög katekizmus kapcsán, hogy a brassói görög diaszpóra, mint olvasó publikum nem jöhetett szóba, hasonlóan elenyésző volt a románok közötti görög nyelvtudás is.¹⁶ A reformáció egyes irányzata közti viták, az Erdélyben egyházzá vált unitarizmus azonban elégséges szellemi inspiráció volt ahhoz, hogy a humanista nyomdászok érdeklődése ez irányban friss maradjon.

Humanista érdeklődés és felkészültség, protestáns elkötelezettség és nyomdászmesteri pragmatizmus magyarázza tehát kiadói politikájuk alakulását. Nem véletlen, hogy németül nagyon keveset nyomtattak, nem vállalkoztak nagyobb életművek gondozására. Kereskedtek a német könyvterméssel, és nyomtatták azt, ami a helyi publikumnak kellett az iskolában, és a napi vallásgyakorlat során. Ha tudtak újat adni a nyugat-európai humanista világnak, azt felelősen és tudatosan tették (Honter *Nilus*-kiadása, de több szempontból Wagner katekizmus is ilyen).

Georg Hoffgreff és Heltai Gáspár (főként ez utóbbi) nyomtató műhelyének termése már sokkal inkább a reformáció iránti elkötelezett-

séget – sok esetben elfogultságot – mutatja. A szövegahagyományozás szempontjából a legjelentősebb a *Biblia* fordításának megszervezése és részbeni végrehajtása volt. Igaz, a fordítás Heltai számára már egyértelműen a reformáció szellemiségének következménye, kevéssé a szöveg, illetve a magyar nyelv szókincse iránti érdeklődés eredménye volt. Antik szerzőket csak iskolai célra adtak ki, de több humanista szöveg fordítása köszönheti nekik elkészültüket.¹⁷

Az erdélyi román könyvkiadás egy része is a *Biblia* szövegének ósláv és román nyelven való továbbadását szolgálta. Nehéz lenne azonban humanista érdeklődést feltételezni ezek mögé a kiadások mögé. A protestáns szellemű román fordítások viszont kimondva is a reformáció ügyét voltak hivatva szolgálni.¹⁸

Az erdélyi szász officinákban kiadott művek elterjedtségéről kevés adattal rendelkezünk. Nem azért, mintha az erdélyi szász polgárság olvasmányairól ne lenne viszonylagosan sok információnk. Az erdélyi régi könyvgyűjtemények a magyarországiakhoz képest szinte érintetlenül vészelték át a történelem könyvpusztító periódusait, igaz így is nagyon sok könyv pusztult el. A levéltári források (első sorban hagyatéki összeírások) is nagy számban maradtak ránk Szebenből és Besztercéről, de Brassóból is. Több tanulmányban érintettük már azt a problémát, hogy a magyarországi könyvtermés alig jelenik meg a korabeli levéltári forrásanyagban. Mintha a hazai könyveket nem is olvasták volna. Különösen igaz ez az erdélyi 16. századi könyvtárakra vonatkozó dokumentumok esetében. A possessorbejegyzések alapján rekonstruált gyűjteményekre ez éppúgy igaz, mint a hagyatéki inventáriumból ismertekre.

Ha megnézzük a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia példánynyilvántartását az Erdélyben megjelent klasszikus auktor kiadásokról, bizony alig maradt egy-egy példány, az is többnyire csonkán. Ez utóbbi szempont azért fontos a könyvek elterjedtségének vizsgálatakor, mert a tulajdonos a legtöbb esetben a címlaprektóra, vagy az előzőek-levelekre írta be a nevét. A legtöbb könyvből pont ezek a lapok hiányoznak.

Ha felsoroljuk a levéltári forrásokban – a 16. századból ránk maradt könyvjegyzékekben – szereplő antik auktorok neveit, impozáns listát kapunk: *Aesopus*, *Agricola*, *Anacreon*, *Aristoteles*, *Cicero*, *Florus*, *Hesiodus*, *Marcus Aurelius*, *Plautus*, *Plinius*, *Terentius*, *Theocritus*, *Varro*. Ha az említett európai kutatási program szempontjait tekintjük – 1500 előtt

keletkezett szövegek elterjedése –, akkor még említenünk kell a Bibliát, és Erasmust. (Rögtön szeretném kiemelni, hogy a brassói gimnázium könyvtárának 1575-ből származó katalógusát e névsor összeállításakor nem vettem figyelembe, csak a magánszemélyek tulajdonában volt könyvekre figyeltem.) Ha azonban ezt a névsort összehasonlítjuk a 16. századi Erdélyben megjelentekével, azt tapasztaljuk, hogy komplementer halmazokkal állunk szemben, a matematika nyelvén szólva: a metszet (mindkét névsorban szereplő nevek halmaza) rendkívül szűk.

Az a jelenség tehát, hogy a hazai nyomdák termékei ritkán szerepelnek a különböző könyvtárak összeírásaiban, továbbra is igaz. Pontos választ nem tudunk adni arra, hogy miért van ez így. A legtöbb helyi kiadvány iskolai célra készült, vagy – Kolozsvár esetében – magyar nyelvű volt. Sokan használták sokáig, így elhasználódott. A hagyaték anyagi értékének becslését végző összeírók az elrongyolódott iskolai könyvet, vagy az agyonolvasott magyar kiadványt értékének kicsinyisége miatt nem írták össze. Olyan összeírást, amelyben román nyelvű bibliát említenének, a 16. századból nem ismerünk.

További gondot jelent az összeírás módja. A legtöbb esetben csak a szerző nevét tudjuk meg, vagy egy szót a címből. Egy „Cicero” említése alapján nem dönthető el, hogy valamelyik erdélyi iskolai kiadásról, vagy egy máshonnan importált értékes kritikai kiadásról van szó. A szebeni polgár hagyatéki összeírásában szereplő „Hesiodus” lehet éppen az 1543-as brassói Honter kiadás,¹⁹ de semmi sem bizonyítja. Ahogy a beszercei Johann Baumann 1600-ból ránk maradt könyvösszeírásában²⁰ szereplő „Terentius” is lehet külföldi kiadás is. Még akkor is, ha Honter is (Brassó, 1535)²¹ és Wagner is (Brassó 1557)²² kiadta a tanuló ifjúság számára.

Ugyanígy a „Biblia”, a „Novum Testamentum” konkrét kiadás szerinti azonosítása lehetetlen. Nagy valószínűséggel külföldi, hiszen a magyar nyelvűek esetében általában megemlítik, hogy nem latin, vagy görög. Erdélyi latin és görög nyelvű editio pedig csak egy ismert: Brassó, 1557, Wagner.²³

Nem tudjuk, hogy a „Grammatika” címadás mögött ki húzódik. Donatus, Philipp Melanchthon, Molnár Gergely, vagy éppen Valentin Wagner. Igen ritka az olyan összeírás, mint a beszercei polgár Georg Urischeré (1590), ahol a „Grammatica Wagneri” megjelölés szerepel, amely már egyértelműen erdélyi kiadásra utal (még nem tudjuk per-

sze, hogy latin, vagy görög grammatika, és Wagner a szerzője, vagy csak a kiadója volt). De nincsen könnyebb dolgunk a „Rhetorica” (pl. Cicero, Quintilianus stb.), a „Dialectica” (pl. Aristoteles, Molnár Gergely stb.), vagy a „Compendium”, az „Elementa...”, az „Erotemata...”, vagy éppen a „Rudimenta...” címekkel sem.

A 16. századi erdélyi olvasmányanyag átfogó értékelésére a szakirodalomban eddig kevesen vállalkoztak. Péter Katalin általános magyarországi jelenségeket írt le az alapvetően a Kárpát-medencében kiadott könyvek tematikai változásaira figyelve. Dankanits Ádám kevés levéltári forrással dolgozott, ugyanakkor figyelemre méltó tulajdonosi bejegyzés gyűjtése volt a ma is meglévő régi könyvekből. Mindketten kiemelik az olvasmányok világias tendenciáját, azt, hogy a vallásokhoz köthető olvasmányok aránya a 16. század folyamán egyre kisebb. Komoly filozófiai érdeklődést regisztrálnak, illetve azt, hogy jelentős számú szépirodalmi és tudományos (orvosi, természetleírások stb.) munka jelent meg a könyvtárakban.

Az erdélyi nyomdászoknak e tendenciák kialakulásában jelentős szerep jutott. Különösen Péter Katalin figyel az itteni kiadások jelenlétére, joggal feltételezve, hogy ezeket a könyveket olvasták is.²⁴ Először ezeket – a többségük iskolai könyv is volt –, azután a nagyobb és teljesebb importált kiadásokat. Fontosnak tartom azonban megjegyezni, hogy Dankanits Ádám egyes szerzők elterjedtségére vonatkozó statisztikai elemzése idejüket múlták. Nem igazolható Aquinói Tamás és Aristoteles általa jelzett nagy arányú jelenléte, de a Justinianus és Szent Ágoston munkáira vonatkozó adatai is túlzottak.²⁵ Feltűnő továbbá Ovidius és Vergilius alulreprezentáltsága az olvasmányanyagban. Ez utóbbi feltehetően annak köszönhető, hogy az erdélyi szász iskolákban Terentius volt az elsődleges oktatási anyag a grammatika órákon (Besztercén például a 17. század végéig valamennyi hagyatéki leltárban szerepel).

Az erdélyi nyomdászok a 16. században más-más kiadói stratégiát követve,²⁶ de alapvetően a humanista szövegáthagyományozó tevékenységet folytatták úgy, hogy koncentráltak az iskolai auktorokra, mint legnagyobb hatású olvasmányokra. Ebben a tevékenységükben folyamatos figyelemmel voltak a könyvkereskedelem állapotára, illetve arra, hogy a reformáció egyes szellem irányzatai milyen alapvető

középkori szövegeket igényeltek. A század közepétől kezdődően a kiadványok nyelvi összetétele is megváltozott, a magyar nyelvűek aránya látványosan megnőtt. Ez nem csak annak köszönhető, hogy a kolozsvári műhely aktív és tervezett fordítói programot valósított meg, hanem annak is, hogy a század második felére a kereskedelmi lehetőségek kibővültek, a németországi központok a reformációs és általában a német nyelvű anyag mellett az egyszerűbb latin kiadásokat is szívesen küldték a nyugati kereszténység keleti sarkába.

- 1 Az egyik legalaposabb könyv ezen a téren: Michael GIESECKE: *Der Buchdruck in der frühen Neuzeit. Eine historische Fallstudie über die Durchsetzung neuer Informations- und Kommunikationstechnologien*. Frankfurt am Main, 1991.
- 2 Csak egy klasszikust és egy újabb monográfiát említek a nemzetközi és a magyar szakirodalomból: Karl SCHOTTENLOHER: *Die Widmungsvorrede im Buch des 16. Jahrhunderts*. Münster, 1953 (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte. Heft 76/77.); Sabine VOGEL: *Kulturtransfer in der frühen Neuzeit. Die Vorworte der Lyoner Drucke des 16. Jahrhunderts*. Tübingen, 1999. (Spätmittelalter und Reformation. Neue Reihe Bd. 12.); *A kegyes olvasóhoz. Előszavak és utószavak válogatott gyűjteménye*. Összeáll.: KENYERES Ágnes. Bp., 1964. (Nemzeti könyvtár. Művelődéstörténet); „Az keresztény olvasóknak” *Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlái a 16–17. századból*. Vál., sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta ZVARA Edina. A szövegeket az eredetivel egybevetette JANKOVICS József. Bp., 2003. (Régi Magyar Könyvtár. Források 14.).
- 3 Csak egyetlen példaként: a máig leginkább használt francia könyvtörténeti monográfia, Lucien Febvre és Henri Jean Martin alpműve még Velence elsőpró primátusáról beszél a 15. század utolsó harmadában kiadott könyvek számát tekintve. A francia szerzők nem voltak elfogultak, és elégedettek lehetnek, mert a legújabb európai ösnyomtatvány katalógus ezt az elsőséget már Párizsnak ítéli.
- 4 *Hand Press Book Database* <http://eureka.rlg.org>
- 5 Europa Humanistica, a Centre National de la Recherche Scientifique. Institut de Recherche et d' Histoire des Textes (CNRS IRHT) (Paris) kutatási programja Jean-François Maillard vezetésével.
- 6 *L'Europe des humanistes (XIVe–XVIIe siècles)*. Répertoire établi par Jean-François MAILLARD, Judit KECSKEMÉTI, Monique PORTALIER. Turnhout, Paris, 1998.; *La France des humanistes. Hellénistes I.* par Jean-François MAILLARD, Judit KECSKEMÉTI, Catherine MAGNIEN, Monique PORTALIER. Paris, 1999. (Europa humanistica Vol. 1.)
- 7 MÜLLER, Andreas: *Humanistisch geprägte Reformation an der Grenze von östlichem und westlichem Christentum. Valentin Wagners griechischer Katechismus von 1550*. Cambridge, 2000. (Texts and Studies in the History of Theology. Vol. V.); *Reformation zwischen Ost und West. Valentin Wagners griechischer Katechismus* (Kronstadt, 1550). Eingeleitet, ediert und kommentierend übersetzt von Andreas MÜLLER. Köln, Weimar, Wien, 2000. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens. Bd. 23.); *Honerus-Emlékkönyv. Honterus-Festschrift*. Hrsg. von Ágnes SALGÓ, Ágnes STEMLER. Budapest, 2001.
- 8 *Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy)*. 1473–1600. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÁFER István és KELECSÉNYI Ákos munkája. Bp. 1971.

- 9 DANKANITS Ádám: *XVI. századi olvasmányok*. Bukarest, 1974, németül, Gustav GÜNDISCH kiegészítéseivel: *Lesestoffe des 16. Jahrhunderts in Siebenbürgen*. Bukarest, 1982.; GÜNDISCH, Gustav: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte*. Köln–Wien, 1987. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens. 14.); MONOK István: *XVI–XVII. századi olvasmánykultúránk*. = Magyar Könyvszemle 1988. 78–82.; Uő.: *Die buchgeschichtlichen Forschungen in Szeged 1980–1995*. = Frühneuzeit-Info. 7 (1996) nr. 2. 253–258.; *Magángyűjtemények a királyi Magyarországon és az Erdélyi fejedelemségben 1533–1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája*. Összeáll. HERNER János, MONOK István. Szeged, 1985. (Könyvtártörténeti Füzetek (a továbbiakban KtF) IV.) – *Erdélyi százsz intézményi- és magángyűjtemények 1578–1750. Könyvjegyzékek bibliográfiája*. Összeáll. MONOK István, ÖTVÖS Péter, VERÓK Attila. Szeged, 2001. (KtF X.) – *Lesestoffe der siebenbürgen Sachsen. 1535–1750*. Hrsg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS, Attila VERÓK. Szeged, 2003. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/4); <http://www.eruditio.hu>
- 10 RMNy 43; kiadta GÜNDISCH, Gustav: *Zur Lebensgeschichte des Humanisten Kaspar von Pest*. = Magyar Könyvszemle 1965. 11–13.
- 11 RMNy 786
- 12 RMNy 122
- 13 Összefoglalóan, bibliográfiával lásd: „Az keresztyén olvasóknak”... (2. jegyzet).
- 14 RMNy 40
- 15 RMNy 60
- 16 MÜLLER, Andreas: *i. m.* Cambridge, 2000. (7. jegyzet) 60–68.
- 17 VARJAS, Béla: *Heltai Gáspár a könyvkiadó*. Bp. 1973. (Reneszánsz Füzetek)
- 18 Vö. DEMÉNY, Lajos–DEMÉNY, Lidia A.: *Carte, tipar, societate la români în secolul al XVI-lea*. (Buch, Druckerei und rumänische Gesellschaft in 16. Jahrhundert.) București, 1986.
- 19 RMNy 51
- 20 KtF IV. 14.
- 21 RMNy 61
- 22 RMNy 141
- 23 RMNy 138
- 24 PÉTER Katalin: *Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotaiban*. = Történelmi Szemle 7 (1964) 80–102., Uő.: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Bp. 1995. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 8.) 77–97., 238–243.
- 25 DANKANITS Ádám: *i. m.* 34.
- 26 Vö. V. ECSÉDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*. Bp. 1999. 30–51.

TARTALOM

Ad multos annos! Congratulationes

Peter AMELUNG, Stuttgart	9
BITSKEY István, Debrecen	11
Elly COCKX-INDESTEGE, Dilbeek, Belgien	12
Severin CORSTEN, Bonn-Bad Godesberg	13
CSAPODI Csaba, Budapest	14
CSÁKY S. Piroska, Újvidék	15
Claudia FABIAN, München	18
Eva FRIMMOVÁ, Bratislava	20
Theodor GRAFF, Graz	24
Karl-Heinz JÜGELT, Rostock	25
KESZTYÜS Tibor, Göttingen	27
Klára KOMOROVÁ – Helena SAKTOROVÁ, Martin	29
Ulrich KOPP, Wolfenbüttel	31
Hans-Joachim KOPPITZ, Mainz	32
Alexander KRISCHAN, Wien	34
Claudia LEONCINI, Roma	36
Gisela MÖNCKE, München	37
RÓZSA György, Budapest	39
Ennio SANDAL, Verona	41
Anneliese SCHMIDT, Icking bei München	43
Josef SEETHALER, Wien	44
Jozef ŠIMONČIČ, Trnava	47
Jan SLASKI, Padova – Venezia	48
Sabine SOLF, Wolfenbüttel	50
James E. WALSH, Cambridge (U.S.A.)	51

Borsa Gedeon könyvtörténeti vállalkozásai

JAKÓ Zsigmond (Kolozsvár)	
<i>A Régi Magyarországi Nyomtatványok</i>	
és Románia retrospektív nemzeti bibliográfiájának	
problémája	55
KULCSÁR Péter	
Borsa Gedeon és a régi nyomtatványok	65

Paul RAABE (Wolfenbüttel – Halle)	
Die Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel – eine Quelle zur ungarischen Kulturgeschichte	69
Gernot NUSSBÄCHER (Brassó)	
Der Beitrag von Gedeon Borsa zur Honterus-Forschung	77
KÄFER István	
A magyar–szlovák szellemi összefüggés-rendszer értelmezési lehetőségei	83
V. ECSÉDY Judit	
Nyomdai cifrák 16. századi hazai nyomtatványainkban	93
MONOK István	
A 16. századi erdélyi nyomdászok szöveg hagyományozó tevékenysége	107
KLINDA Mária	
A Piarista Központi Könyvtár ősnymtatványai	117
VELENCZEI Katalin	
A székesfehérvári Püspöki Könyvtár 16. századi nyomtatványairól	125
BENE Sándorné	
A budapesti Egyetemi Könyvtár vetustissima-gyűjteménye közelről	141
BÁNYI Szilvia	
Clavis typographorum regionis Carpathicae 1473–1948	151

Borsa Gedeon köszöntésére készült tanulmányok

VIZKELETY András	
A Leuveni Kódex két <i>Martinus de Troppau</i> -sermója és nyomtatott variánsuk 1487-ből	163
HERVAY F. Levente	
A ciszterciek és könyveik a 12–16. században	175
ROZSONDAI Marianne	
Johann Rynmann (1460–1523), a könyvkereskedő és kiadó, és vele kapcsolatos augsburgi könyvkötések	181
Hendrik D.L. VERVLIET (Antwerpen)	
The printing types of the young Robert I Estienne 1526–1530	191

Jan PYROZIŃSKI (Kraków)	
Export polnischer Bücher nach Westeuropa im 16. Jahrhundert im Lichte der damaligen Buchhandelskataloge und der Bibliographien	197
BORDA Lajos	
Johannes Carion <i>Almanachja</i> . Egy ismeretlen hamburgi nyomtatvány	209
BALÁZS Mihály – KÁLDOS János	
Karádi Pál nyomdája	215
KÓSZEGHY Péter	
Az aenigmatikus aenigma	229
P. VÁSÁRHELYI Judit	
Adalék Mantskovit Bálint és Káldi György közös forrásához	233
H. HUBERT Gabriella	
Diósi Gergely, kolozsvári versszerző deák	239
Ferenc POSTMA (Amsterdam)	
Einige gedruckte Spuren der <i>Peregrinatio Hungarica</i> aus Herborn – Die Übungsdisputationen von Georgius P. Onadi und Petrus B. Pécsváradi (1620)	245
HELTAI János	
Halotti prédikációk ifjú Kassai István és idősebb Kassai István felesége, Viczei Anna fölött (Gyulafehérvár 1641.) – RMNy S 1884A	257
NÉMETH S. Katalin	
A <i>Magyar Simplicissimus</i> forráskérdéséhez	267
FONT Zsuzsa – KESERŰ Bálint	
Kezdeményezések váradalmas és kegyességi irodalom fordítására, kiadására (1630–1730)	277
PERGER Péter	
A kolozsvári unitárius egyház nyomdájáról való számvetés	289
PAVERCSIK Ilona	
Nyomdászok imádságai	305
DÖRNYEI Sándor	
Egy kis hungarika-csokor	321
SZELESTEI N. László	
Könyvvizsgálás Mária Terézia korában	331

W. SALGÓ Ágnes	
Lappangó értékek	343
UJVÁRY Gábor	
A magyar tudomány otthona Berlinben. A berlini egyetem	
Magyar Intézete és könyvtára 1916–1945	363
PACZOLAY Gyula	
Erdélyi közmondásgyűjtések nyomtatott forrásokban	379
A kötetben előforduló rövidítések jegyzéke	387
Tartalom	391
Inhalt	395